

bieknek ez a fény megárt: elfakulnak, elenyésznek, laza szövetségük szétmállik...

Amikor ez a fordítás évekkkel ezelőtt elkészült, a fordító hosszú tanulmányt szánt elébe, Valéry minél teljesebb bemutatását a magyar közönségnek.³ Most úgy érzi, hogy Edmond Teste gúnyosan elhúzná a száját (vagy talán mégsem, hiszen: megölte magában a marionettet!) az ilyen vállalkozásra. S így ez a mutatóvány kíséret nélkül indul útjára; izmusok és szintézisek nem szegélyezhetik annak a beszédét, aki annyira megvetette őket. Mérséklet, alázatos óvatosság lohasztja a kritikus taraját Valéry közelében. De vajjon egészen összeférhetetlen-e az óvatosság a lelkesedéssel?

(Debrecen.)

Hankiss János.

BARÁTI LEVÉL.

— *Lettre à un ami.*⁴ —

Látod, barátom, távol vagyok tőled. Beszéltünk egymással s most frok neked. Ez — ha meggondolja az ember — furcsa egy dolog.

Mindjárt meglátod, hogy most nagy a hajlandóságom az álmélkodásra.

Már maga a Párizsba való visszatérés, elég hosszú távollét után, úgy tűnt föl nekem, mintha valami metafizikai kategóriába tartoznék. — Nemcsak a testi hazautazásról beszélek, egy éjszaka sötét feláldozásáról a zenebonának s a rázatásnak. A tehetetlen és eleven test átengedi magát azoknak a holt és mozgó testeknek, amelyek tovaszállítják. A gyorsvonatnak rögeszméje van: a Város. Az ember rabja az ő eszményének, játékszere egyhangú szenvedélyének. El kell szenvedni milliányi ütést, ami a kulisszák mögül hangzik; s a ritmusokat és a ritmusok megszakadását, a mechanikus dobbanásokat és nyögéseket, — tudomisen milyen gyorsasággal eszeveszett zaját. Az ember megrészegül forgó fantómoktól, a semmibe öntött látomásoktól, tovaragadott fényektől. A fém, amelyet megdolgoz árnyfutásunk, eszünkbe juttatja, hogy a személyes és erőszakos idő ostromolja és megbontja a kemény és mélységes távolságot. Túlfeszített, s a durva bánásmódtól lesújtott agyunk önmagától s öntudatlanul, de szükségképen egész modern irodalmat hoz létre...

³ Ime néhány hamarjában összeszedett információs-forrás: a *Világirodalmi Lexikon* (szerk. Dézsi Lajos, Bpest, Studium, 1933) idevágó cikkei (*Valéry; Teste*); — Kiss Ernő László: *Van-e szükség történelemre? Paul Valéry és a történelem* (Debreceni Szemle, 1933). A francia nyelvű irodalmat l. az említett lexikonban. Kiemelkednek: A. Thibaudet: *Paul Valéry* (Paris, Grasset, 1923). — H. Bremond: *Racine et Valéry*, stb.

⁴ A kiadó megjegyzése: „Quelques bons esprits ayant admis, quoique sans preuves matérielles, que la lettre ci-contre avait été adressée à M. Teste par un écrivain de ses amis, on a cru la devoir joindre à ce recueil qui pouvait se passer d'elle, comme elle de lui”. A levél szelleme szerint a Teste-kötetbe irányul mint *Paul Valéry levele Edmond Teste-hez*.

Némelykor az az érzésünk támad, hogy veszteglünk. A zökkenések együttvéve nem vezetnek eredményre. A helyváltoztatás összege végtelen sok fölőseleg ismétlésből tevődik össze; minden pillanat arról akarja meggyőzni a másikat, hogy sohase fogunk megérkezni...

Az örökkévalóság és a pokol talán valami kikerülhetetlen utazás naív kifejezései?

Am csontjaink és eszméink addig zaklatódnak a sötétségben, hogy végül is a nap és Párizs előtűnnek a homályból.

De a szellemi lény — „az emberben levő kis ember” — (s ezt mindig feltételezzük abban a durva képben, amit az ismeretről alkotunk) eközben maga is véghezviszi a maga jelenlét-változását. Nem kering úgy, mint a lelkiismeret, látomások ábrándvilágában és jelenségek zürzavarában. A maga természetének megfelelően utazik — s épen a saját természetében. Nagyon büszke volnék magamra, ha el tudnám képzelni ezt a tevékenységet. Ha pedig le is tudnám neked írni, a magam megbecsülése a végtelenbe nőne. De erről nincs szó...

Úgy képelem el hát, ahogy tudom, — hogy helyváltoztatásunk érzésével valamely ismeretlen s ránk nézve lényeges szubsztanciában együtt jár az elválás s az újra-összefüzdés finom munkája. Mélységes osztályozási művelet ez, amely egyre alakul. Alig határoztuk el az elutazást, s jóval azelőtt, hogy a test hozzáfogna, az a gondolat, hogy nemsokára minden meg fog változni körülöttünk, máris rejtelmes változást visz végbe titkos rendszerünkben. Attól az érzéstől, hogy el fogunk menni, minden most még érinthető dolog szinte azonnal elveszti közvetlenül következő létét. Olyanok ezek a dolgok, mintha vihar sújtotta volna jelenlétük erőit,⁵ s ezek közül egyesek elenyésznek. Még tegnap azt hitted, közel vagy hozzám, pedig bennem már ott élt egy titkos személy, amely teljesen el volt készülve arra, hogy hosszú ideig nem fog látni téged. Már nem láltalak meg téged a közeli időben, pedig még fogtam a kezedet. Távollétszínűnek látszóttál, s mintha arra lettél volna ítélve, hogy ne legyen közvetlen jövőd. Közérről néztelek, de csak a távolban láttalak. Tekintetedben nem volt tartósság. Úgy éreztem, hogy közted és köztem két távolság van, az egyik még észrevehetetlen, a másik már óriási, s nem tudtam, melyiket kell valódibbnak vennem...

Az utazás alatt megfigyeltem, hogyan változik meg lelkemben a várakozás. Egyes rugói megereszkednek, mások megfeszülnek. Öntudatlan előérzeteink, esetleges elcsodálkozásaink mélyreható helyzetüket fölcserélik. Ha holnap találkoznom veled, ez ugyancsak nagy meglepetés volna nekem...

Hirtelen Párizsban éreztem magamat, órákkal a megérkezés előtt... Észrevehetően visszanyertem párizsi érzéseimet,⁶ amelyek egykissé szét-szóródtak utazásaim közben. Reményekké csökkentek; most újra eleven értékeké váltak, forrásokká, amikből minden pillanatban kell meríteni.

Micsoda démon is az elvont analógia ördöge! (Tudod, hogy meg-

⁵ potenciáit (puissances). — Innen kezdve a jegyzetekben a francia szövegnek azokat a részleteit adjuk, amelyek más magyarázatot is lehetővé tesznek, vagy amelyekről eltértünk.

⁶ esprits.

kínoz. néhanapján!) Most azt súgta a fülembé, hogy hasonlítsam össze ezt a bennem lefolyó meghatározhatatlan változást bizonyos értelmi valószínűségek hirtelen változásával. Az a felelet, az a mozdulat, arcunknak az a kifejezése, amelyek Párizsban benyomásaink pillanatnyi hatásai, már nem olyan természetesek, ha vidékre vonulunk vissza vagy eléggé elszigetelt környezetbe temetkezünk. Az „öszöntszerű“ itt nem ugyanaz. Csak arra vagyunk hajlandók válaszolni, ami „valószínűleg szomszédos“.

Ebből különös következtetéseket lehetne vonni. Valami vakmerő fizikus, aki az élőket, sőt még a szíveket is szándékai szolgálatába állítaná, talán megkockáztatná, hogy az eltávolodást bizonyos belső elrendezéssel⁷ definiálja...

Nagyon félek, öreg barátom, hogy mi sok olyan dologból állunk, amik nem tudnak rólunk. S ezért, ebben nem ismerjük mi sem magunkat. Ha van végtelenség, minden elmélkedés hiábavaló...

Egyszóval éreztem, hogy más életrendszer kerít hatalmába, s úgy ismertem hazatérésemet, mint álmot arról a világról, amelybe visszatérek. Az a város, amelyben a szóbeli élet⁸ hatalmasabb, változatosabb, tevékenyebb és szeszélyesebb, mint bármely más városban, ragyogó zűrzavar eszméjének képében készült, épült bennem. A vonat kemény moraja képekkel telt szórakozottságomhoz a méhkas morájának kíséretét szolgáltatta.

Úgy éreztem, hogy szófelhő felé haladunk. Másodpercenként ezer kialakuló dicsőség, ezer mű címe jelent meg, enyészett el megkülönböztetés nélkül ebben az egyre növekvő ködfoltban. Nem tudtam, látom-e vagy inkább hallom ezt az eszeveszett erőlködést.⁹ Voltak ott írások, amik kiabáltak, szavak, amik emberek voltak, és emberek, akik nevek voltak... Nincs még egy hely a világon — gondoltam magamban — ahol a nyelvnek sűrűbb a használata, több a visszhangja, kevesebb a tapintata,¹⁰ mint Párizsban, ahol egy nagy ország irodalma, tudomány, művészete, politikája irigy gonddal vannak összpontosítva. A franciák minden gondolatukat összehalmozták egyetlen elkerített helyre. Itt saját tüzünkben élünk.

Mondani, továbbmondani, ellenmondani, rosszat mondani... Mindezek az igék együtt foglalták össze számomra a szó paradicsomának zsongását.

Van-e fárasztóbb dolog, mint felfogni a szellemek sokaságának káoszát? — E zűrzavarban minden gondolat rátalál a maga párájára, ellentétére, elődjére és utódjára. Ennyi hasonlóság, ennyi váratlan találkozás elveszik a kedvét.

El tudod képzelni azt a semmihez sem hasonlítható rendetlenséget, amit tízezer, szükségképpen különleges lény okoz? Gondold csak meg, micsoda hőfokot termelhet ezen a helyen e töméntelen önérzet, amelyek mind összehasonlítják magukat másokkal! Párizs a kerete és a kombinálója, fogyasztója vagy elfogyasztója azoknak a ragyogó boldog-

⁷ distribution.

⁸ vie verbale.

⁹ agitation.

¹⁰ réserve.

talánoknak, akiket végzetük az „örjögő foglalkozásokra“ hívott el... Így nevezem mindazokat a mesterségeket, amelyeknek főszköze önmagunkról táplált véleményünk, nyersanyaga pedig másoknak rólunk táplált véleménye. Akik e mesterségeket művelik, örök „jelöltségre“ vannak ítélve, s mindig sanyargatja őket a nagyság örülete, amit viszont az üldözési mánia keresztéz és kínoz szüntelen. Az „egyedülvalók“ e népénél ez a törvény: „tedd azt, amit soha senki se tett, s amit soha senki se fog tenni“. Legalábbis ez a „jobbak“ törvénye, vagyis azoké, akiknek van bátorságuk határozottan akarni valami lehetetlent... Csak azért élnek, hogy elérjék és tartóssá tegyék az egyedüllet illúzióját, — mert a felsőbbség volta-képen magánosság a faj ezidőszerinti határvidékein. Létét mindegyikük a többiek nemlétezésére alapítja, de ki kell csikarnia a többiek beleegyezését ahhoz, hogy „nem léteznek“... Hangsúlyozom, hogy csak azt vezetem itt le, ami benne van abban, ami látható. Ha nem hiszed, vizsgálj meg hát, mire irányul az olyan munka, amit kizárólag egy meghatározott egyén végezhet el s amely az emberek egyéni sajátosságától függ? Gondold meg, mit jelenthet igazában az olyan hierarchia, amely a ritkaságra van alapítva. — Néha csupa kedvtelésből eszembe juttatom szívünk fizikai képét: egy óriási igazságtalanság s egy kicsi igazság benső kombinációjából tevődik össze. Elképzelem, hogy minden emberben van egy minden atomok közt legfontosabb atom, s ez két energia-magból áll, amelyeket szét akarnak válni. Ellentétes, de oszthatatlan energiák. A természet örökre összekapcsolta ezeket a dühös ellenségeket. Az egyik egy nagy pozitív elektron örök mozgása, s ez a kimeríthetetlen mozgás egy sor mély hangot termel, amelyekből a belső fül könnyen kivetheti ezt a mély és monoton mondatot: „Csak én vagyok. Csak én vagyok. Csak én vagyok, én, én, én...“ Ami a kis — alaposan negatív — elektront illeti, az végletesen éles hangon kiabál, s újra meg újra a legkönyörtelenebbül átdöfi a másik elektron egoista témáját: „Igen ám, de van ez is... Igen ám, de van az is... Az, az, az“. S még amaz is!... Mert a név elég gyakran változik...

Különös királyság, ahol az a sok szép dolog, amit termelnek, keserű táplálék minden léleknek, egyetlen egyet kivéve. S minél szebbek, annál keserűbbnek érzik őket.

Vagy vegyük ezt: Úgy látszik, minden halandónak van gépezete középpontja közelében s ugyancsak előkelő helyen élete hajózásának eszközei között, egy kicsi, hihetetlenül érzékeny készüléke, amely jelzi számára önszeretetének mindenkori állapotát. Az ember leolvassa róla, hogy csodálja magát, hogy imádja magát, hogy elborzad önmagától, hogy kitörli magát a létből; s valami eleven mutató, amely remeg a titkos oralap fölött, szörnyű gyorsan ingadozik az ostoba állat zérusa s az istenlét maximuma között.

Nos hát, szerelmes barátom, ha meg akarsz érteni valamit az egészről, meg kell gondolnod, hogy az ilyen életbevágó és finom műszer minden jöttmentnek¹¹ játékszere.

S bizonyos, hogy vannak olyan különös emberek, akikben ez a rejtett mutató mindig az ellenkező pontot jelöli meg, mint amire fogadni le-

¹¹ T. i. a laikusnak, — az olvasónak is.

hetne. Ezek az emberek gyűlölik önmagukat az egyetemes megbecsültetés pillanatában, s ellenkezőleg az ellenkező esetben. De hiszen tudjuk, hogy ma már nincsenek tökéletesen érvényes törvények.¹² Már csak félmegoldások vannak...

És a vonat egyre futott, erőszakosan visszavetve jegenyéket, tehenekeket, csűröket s minden földi dolgokat, mintha szomjas lett volna, mintha a tiszta eszme után futott volna vagy valamely mindenáron elérendő csillag után. Milyen legmagasabb célkitűzést is kívánhat ez a brutális továbbragadás s a tájaknak ez a lendületes pokolbazavarása?

Közeledtünk a felhőhöz. Nevek gyúltak ki, mások elhalaványultak. Az ég megtelt politikai és irodalmi meteorokkal. Meglepetések sercentek el. Az édeskések bégettek, a savanyúak nyávogtak, a kövérek bögtek, a soványak ordítottak.

A pártok, az iskolák, a szalonok, a kávéházak, mind szavukat hallatták. A levegő már nem is volt elég, az éter vállalta az üzeneteket. Megsüketült az ember e párhaj zajától, amelyben villámok voltak a kardok és sok gyöngé dolog a fény sebességével terjedt el a világ végéig.

Bocsásd meg, hogy visszaélek a „félmult”¹³ használatával; de ez az összefüggéstelenség ideje,¹⁴ s úgy veszem észre, hogy épen az elképzelhető legnagyobb összefüggéstelenséget festem le neked, ha ugyan ezt festménynek lehet nevezni. Még egy-két vonást teszek hozzá néhány további félmult segítségével.

Láttam lelki szemeimmel a képzelmények vásárát, börtényét, nyugati bazárját. Elmerültem az állandótlanság csodáiba, bámulatos tartósságába, a paradoxonok erejébe, az elkopott dolgok ellenállásába... Minden képpé vált.¹⁵ Az elvont harcok ördöngösségei alakját öltötték fel. A divat s az örökkévalóság hajbakaptak. A reakciós s a haladó¹⁶ veszekedtek azért a pontért, ahonnan le lehet esni. Még az új újdonságok is nagyon avult következményeket szültek. Amit a csönd kidolgozott, azt kikiáltáson bocsátották áruba... Egyszóval minden lehetséges lelki esemény gyors egymásutánban megjelent félig elszunnyadt lelkem előtt. Rémület, undor, kétségbeesés fogta el, és szörnyű kíváncsiság, amint fáradtan és zavartan bámulta eszményi látványát annak az óriási tevékenységnek, amelyet intellektuálisnak hívnak.

— INTELLEKTUÁLIS?...

Ez az óriási szó, amely bizonytalanul, határozatlanul tünt fel bennem, egy csapásra lefékezte látomásaim vonatát. Furcsa dolog is egy szó beleütközése egy fejbe! A „hamis” teljes sebességgel robogó egész tömege hirtelen kiugrik az „igaz” sínjéből...

Intellektuális?... Semmi válasz. Semmi eszme. Fák, jelzőkorongok, végnélküli hárfák, amelyeknek vízszintes drótjain síkságok, kastélyok, füstcsóvák repülnek... Magamba néztem idegen szemekkel. Botorkáltam

¹² Des lois toutes satisfaites.

¹³ A magyar fordításban természetesen nem különböztethettük meg az „imparfait de l'indicatif”-ot más mult időktől.

¹⁴ T. i. igeideje.

¹⁵ Tout se figurait.

¹⁶ Le rétrograde et l'avancé.

abban, amit most teremtettem. El voltam kábulva s a megérthetőség romjai közepette újra megtaláltam azt a tehetetlen s mintegy ledöntött, nagy szót, amely az egész katasztrófát okozta. Bizonyosan túl hosszú volt gondolatom tekervényeihez képest...

„Intellektuális“... Az én helyemben mindenki más megértette volna. De én...

— Te tudod, kedves Te, hogy én a leghomályosabb fajta szellem vagyok. Tudod tapasztalásból, s még jobban tudod azért, mert százszor hallottad. Nincs hiány bölcse és jámbor és jóindulatú emberekben, akik addig nem olvasták el engem, míg le nem leszek fordítva franciára. Panaszkodnak is rám a közönségnek, verseimből idéznek részleteket, amelyeken, megvallom, valóban zavarba jöhetnek. Sőt jogos dicsekvéssel emlegetik, ha nem értenek meg valamit; ezt mások eltitkolják. „Modeste tamen et circumspecto iudicio pronuntiandum est“, — mondja Quintilianus egy helyen, amelyet Racine jónak látott lefordítani, — „ne quod plerisque accidit, damnent quae non intelligunt“. Ám én, én igazán kétségbe vagyok esve, hogy bánatot okozok a fényes barátainak. Semmi nem vonz engem annyira, mint a világosság. Ó jai, én barátom, előtted kimondom: úgyszólván alig találok világosságot. Ezt egészen közelről súgom a füledbe: Nehogy elhíreszteld! A végsőkéig őrizd meg a titkot. Igen, a világosság én előttem oly kevéssé közönséges, hogy nem látok széles e világon — és különösen a gondolkodó és író világon — több világosságot, mint amennyi a gyémánt aránya bolygónk tömegéhez képest. A homály, amit nekem tulajdonítanak, hívságos és átlátszó ahhoz képest, amivel lépten-nyomon találkozom. Boldogok a többiek, akik megállapodnak sajátmagukkal abban, hogy tökéletesen megértik magukat! Írnak, beszélnek remegés nélkül. Gondolhatod, mennyire irigylem e világoseszű halandókat, akiknek művei arra készítetnek, hogy eszünkbe jusson a nap édes könnyüisége kristályüvegből készült mindenségben... Rossz lelkiismeretem néha arra ösztökél, hogy megvédjek őket a magam védelmére. Azt súgja nekem, hogy csak a semmit-nem-keresők nem találkoznak soha sötétséggel, és hogy csak azt kell nyújtani¹⁷ az embereknek, amit már tudnak. De ha alaposan megvizsgálom magamat, hozzá kell járulnom annyi kitűnő ember megállapításához. Barátom, csakugyan szerencsétlen szellemmel születtem, amely sohase egészen biztos abban, hogy megértette azt, amit úgy értett meg, hogy észre se vette. Nagyon nehezen tudom megkülönböztetni a gondolkozás nélkül világos dolgot attól, ami határozottan homályos... Ez a gyöngeesség bizonyára az én homályosságomnak principiuma. Bizalmatlan vagyok minden szóval szemben, mert a legkisebb elmélkedés képtelenséggé teszi, hogy az ember bízzék benne. Sajnos, odáig jutottam, hogy azokat a szavakat, amelyekkel oly könnyedén átmegy az ember egy gondolatúrn,¹⁸ szakadékon átvett könnyű deszkákhoz hasonlítom, amelyek megbíriák az átmenetelt, de nem az állvamaradást. Az élénk mozgásban levő ember igénybe veszi őket s megmenekül; de csak próbálja meg egy kissé rájuk nehezedni, ez a kis veszteglés letöri őket, s az egész lezuhan a mélységbe. Aki siet, az „megértette“; nem szabad ránehezedni: hamaró-

¹⁷ proposer.

¹⁸ espace.

san rájönnénk, hogy a legvilágosabb beszédek is homályos kifejezésekből vannak szöve.

Mindez nagy és szép fejtegetésekbe bonyolíthatna, de megkíméllek tőlük. Minden levél irodalom. Az irodalomnak szoros törvénye, hogy semminek se kell a mélyére hatolni. Ez egyébként a közóhaj is. Minden oldalról, — láthatod.

Igy hát saját örvényemben vergődtem — amely bár az enyém volt, mégiscsak örvény —, szóval: saját örvényemben vergődtem, mert képtelen voltam megmagyarázni egy gyermeknek, egy vadembernek, egy arkangyálnak, — önönmagamnak —, ezt a szót: „intellektuális“, amely pedig senkinek sem szokott kellemetlenséget okozni.

Nem a képek hiányoznak. Épen ellenkezőleg: amikor ez a rettenetes szó szellememhez fordult,¹⁹ az arákulum mindig más és más képpel válszolt. Mind naív képek voltak. Egyik sem semmisítette meg határozottan azt az érzésemet, hogy nem értem.

Álomfoszlányok szálltak rám.

Alakokat formáltam, akiket „intellektuálisoknak“ neveztem. Majdnem mozdulatlan férfiak voltak, akik nagy mozgalmakat okoztak a világban. Vagy nagyon mozgékony férfiak, akik kezük és szájuk eleven cselekvéseivel fejeztek ki lényegileg észrevehetetlen hatalmakat²⁰ és láthatatlan tárgyakat. Bocsánatot kérek, ha az igazat mondom. Láttam, amit láttam.

A *gondolat* emberei, az *irodalom* emberei, a *tudomány* emberei, *Művészek*, — *Okok*, élő okok, egyénített okok, minimális okok, okok, amelyek más okokat tartalmaznak és önmaguk számára érthetetlenek, — és okok, amelyeknek okozatai olyan hívságosak, de egyúttal olyan csodásan fontosak, amint épen nekem tetszett... Ez okok és hatásaik univerzuma létezett és nem létezett. E furcsa tettek, termékek és csodák rendszerének realitása egy kártyaparti mindenható és semmis valósága volt. Ihletek, elmélkedések, művek, dicsőségek, tehetségek, — egy bizonyos szemszögtől²¹ függött, hogy minden legyenek; egy más szemszögtől, hogy jóformán semmivé csökkenjenek.

Azután apokaliptikus fényben mintha egy egész démonársadalom rendtelenségébe és forrongásába pillantottam volna bele. Természetfölötti térben mintegy a komédiája játszódott le mindannak, ami a Történelemben történik. Harcok, pártok, diadalogok, ünnepélyes kiátkozások, kivégzések, zendülések, a hatalom körüli tragédiák!... Ebben az Államban nem hallatszott nesze másnak mint botrányoknak, lesújtó vagy lesújtott karriereknek,²² összeesküvéseknek és merényleteknek. Voltak házi népszavazások,²³ jelentéktelen koronázások, sok gyilkosság — szóval. Ez az egész „intellektuális“ nép olyan volt, mint a másik nép. Voltak közte puritánok, spekulánsok, prostituáltak; hívők, akik hitetlenekhez hasonlítottak és hitetlenek, akik hitet színleltek; voltak ál-együgyűek és igazi ostobák, tekintélyek²⁴ és anarchisták, — még hóhérok is, akiknek pallosa tin-

¹⁹ à chaque consultation de mon esprit par ce terrible mot.

²⁰ vagy: potenciákat (puissances).

²¹ regard.

²² fortunes foudroyantes ou foudroyées.

²³ plébiscites de chambre.

²⁴ vagy: hatóságok (autorités).

tától csöppögött. Egyesek papoknak és főpapoknak képzeltek magukat, mások prófétáknak, ismét mások Cézároknak, vagy vértanúknak, vagy mindenképp egy kevésnek. Voltak, akik — még cselekedeteikben is — gyermekeknek vagy nőknek vélték magukat. Legneveltségesebbek voltak azok, akik önhatalmúlag a törzs bíráivá vagy magánbíráivá²⁵ tették magukat. Úgy látszik, nem is sejtették, hogy ítéleteink ítélnek meg bennünket, és hogy semmi sem leplez le s nem állítja pellengérré gyöngéinket olyan naívnul, mint az a mód, ahogyan felebarátunkról nyilatkozunk. Veszedelmes művészet az, amelyben a legkisebb tévedéseket is mindig a jellemre lehet visszavezetni.

E démonok mindegyike sokszor megnézte magát egy papírtükrében: szemlélte benne a legelső — vagy a legutolsó — embert..

Homályosan keresgéltem ennek a birodalomnak törvényeit. A szórakoztatás szükséglete; a megélhetés szüksége; a továbbélés vágya; a csodálkozgatás, megbotránkozgatás, a dorgálás, a tanítás, a megvetés élvezete; az irigység fullánkja vezették, izgatták, hevítették, magyarázták ezt a Poklot.

Magamat is megláttam ott, éspedig előttem ismeretlen alakban, amit talán írásaim formáltak. Te jól tudod, kedves álmodozó, hogy álmainkban néha különös megegyezés van a között, amit látunk s a között, amit tudunk; de ezt a megegyezést nem bírják el ébren. Láttam Pétert és tudom, hogy Jakab. Észrevettem tehát magamat is, bár ritkán és más arccal; csak arról az édes fájdalomról ismertem magamra, amely a szívemet hasogatta. Úgy éreztem, hogy vagy a fantómnak, vagy nekem, de egyikünknek „el kell enyésznie”...

Isten veled. Sose lenne vége, ha le akarnám írni neked mindazt, ami megszínésedett és zavarba ejtett utazásom utolsó pillanataiban. Isten veled. Elfelejtettem neked megmondani, hogy mindebből egy kemény angol lába riasztott föl, amely minden fáradság nélkül összetaposta az enyémet, miközben a fekete és verejtékező vonat megállt. Isten veled.

Paul Valéry.

²⁵ justiciers.